

سکولاریزم در جهان عرب

﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ

وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ

عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ﴾

حجرات (۴۹)، ۱۳

سرشناسه	: شریعتمداری، حمیدرضا، ۱۳۴۶-
عنوان و نام پدیدآور	: سکولاریزم در جهان عرب / حمیدرضا شریعتمداری
مشخصات نشر	: قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۳۸۲
مشخصات ظاهری	: ۲۰۰ ص.
فروست	: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب؛ ۱۲.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۸۰۹۰-۱۶-۱
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا.
یادداشت	: چاپ دوم، تابستان ۱۴۰۳
موضوع	: دنیوی گرای-- کشورهای عربی
موضوع	: اسلام و دنیوی گرای-- کشورهای عربی
موضوع	: اسلام و دولت
موضوع	: اسلام-- تجدید حیات فکری
شناسه افزوده	: دانشگاه ادیان و مذاهب. معاونت پژوهشی.
شناسه افزوده	: دانشگاه ادیان و مذاهب.
رده بندی کنگره	: ۸س۴ / ۸ / ۲۷۴۷ / LB
کتابخانه ملی ایران	: ۲۵۴۰-۸۲ م

سکولاریزم در جهان عرب

حمیدرضا شریعتمداری

آشکانه انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب

معاونت پژوهش

۱۴۰۳

قم، پردیسان، روبه‌روی مسجد امام صادق (علیه‌السلام)، دانشگاه ادیان و مذاهب.
تلفن: ۰۲۵-۳۲۸۰۲۶۱۰-۱۳، ۰۲۵-۳۲۸۰۳۱۷۱، ۰۲۵-۳۲۸۰۶۶۵۲
تلفکس مرکز پخش و فروش: ۰۲۵-۳۲۸۰۶۶۵۲
فروشگاه اینترنتی:

 @Libadyan

www.Adyanpub.com

سکولاریزم در جهان عرب

- نویسنده: حمیدرضا شریعتمداری
- ناشر: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب
- نوبت چاپ: دوم، تابستان ۱۴۰۳
- طراح: مهدی محمدی شجاعی، شهرام بردبار
- چاپ: موسسه بوستان کتاب
- شمارگان: ۵۰۰ نسخه
- مرجع قیمت: وب‌سایت رسمی انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب
- شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۸۰۹۰-۱۶-۱

(کلیه حقوق محفوظ و مخصوص ناشر است)

تکثیر، انتشار و بازنویسی این اثر یا قسمتی از آن به هر شیوه (از قبیل چاپ، فوکی، الکترونیکی، صوت و تصویر) بدون اجازه مکتوب ناشر ممنوع و پیگرد قانونی دارد.

سخن ناشر

نسبت دین و دولت و تجربه‌هایی که اقوام و ملل مختلف در این زمینه پشت سر گذاشته‌اند، همواره برای دین‌پژوهان در خور اهمیت بوده است. انقلاب اسلامی ایران و نظام برآمده از آن که رویکرد دوباره‌ای بود به پیوند دین و دولت، این موضوع را بیش از پیش در کانون توجهات فرهیختگان و اندیشمندان قرار داد.

در مقابل، تلاش‌های بسیاری نیز - خواه در ایران خواه در دیگر کشورها - برای مرزافکنی میان دو نهاد دین و دولت و در نتیجه، تحدید دین صورت گرفته است. این کوشش‌ها گاه به تفکیک عملی و عینی حوزه‌های دین و سیاست انجامیده است و گاه در سطح مباحث نظری و فکری باقیمانده است. در جهان عرب، هر چند با حکومت‌های دینی تمام‌عیار روبه‌رو نیستیم، دولت‌های کاملاً سکولار نیز هیچ‌گاه پانگرفته‌اند؛ اما از نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی تاکنون همواره اندیشه‌های عرفی‌گرا در میان اندیشمندان عرب مطرح و محل بحث و نظر بوده است.

این اثر که به همت یکی از اعضای هیأت علمی مرکز مطالعات و

تحقیقات ادیان و مذاهب فراهم آمده، تقریری است اجمالی از سیر تحول اندیشه‌هایی از این دست در کشورهای عربی که دارای پیشینه‌ها و خصیصه‌های مشترک تاریخی و فرهنگی بسیاری با ما هستند. امید است که این پژوهش به آگاهان جامعه ما دید بازتری را در ارزیابی مقوله عرفی شدن پیشکش نماید.

انتشارات ادیان و مذاهب

فهرست

۱۱	مقدمه
۱۷	فصل نخست: تحلیل لغوی و معناشناختی
۱۹	سکولاریزم، عرفی‌گرایی و علمانیت
۲۴	دامنه مفهومی سکولاریزم
۳۲	تلقی عربها از علمانیت
۳۹	فصل دوم: عرفی‌گرایی تاریخی و فلسفی
۴۱	مسیحیت و عرفی‌گرایی
۴۴	اصلاحات دینی
۶۱	عرفی‌گرایی فلسفی
۶۳	تقریر برهان غلیون از علمانیت فلسفی
۶۶	ویژگی اساسی و جوهری علمانیت

- فصل سوم: پیش‌زمینه تاریخی عرفی‌گروی در جهان عرب ۷۱
- اولین نشانه‌های اثرپذیری از اروپا ۷۴
- اولین نسل نواندیش ۸۰
- روشنفکران مسیحی ۸۶
- فصل چهارم: مصلحان اسلامی ۸۹
- سیدجمال‌الدین افغانی (اسدآبادی) ۹۲
- محمد عبده ۹۵
- شاگردان عبده و نسبت اسلام و تمدن جدید ۹۸
- فصل پنجم: پیشگامان عرفی‌گروی ۱۰۳
- شبلی شمیل (۱۸۵۰-۱۹۱۷) ۱۰۷
- فرح أنطون (۱۸۷۴-۱۹۲۲) ۱۱۰
- فصل ششم: نگاهی به کتاب الاسلام و اصول الحكم ۱۱۵
- تقریری اجمالی از کتاب ۱۲۱
- واکنشها و بازتابها ۱۳۰
- نقدها ۱۴۹
- فصل هفتم: عرفی‌گروی در میان عربهای معاصر (معرفی یازده کتاب) ... ۱۵۹
- مصر در میان حکومت اسلامی و حکومت عرفی ۱۶۳
- عرفی‌گروی در مصر میان نزاعهای دینی و سیاسی ۱۶۶

- عرفی‌گروی و جامعه مدنی ۱۶۹
- چیستی علمانیت و نزاع میان اسلامگرایان و عرفی‌گروان ۱۷۳
- اسلام و سیاست؛ پاسخ به شبهات عرفی‌گروان ۱۷۶
- مسلمانان میان عرفی‌گروی و حقوق بشر مادی ۱۷۹
- عرفی‌گروی و پیشگامان آن در مصر ۱۸۵
- عرفی‌گروی؛ پیدایش، سیر تحول و تأثیرات آن در جهان اسلام ۱۸۷
- دموکراسی میان عرفی‌گروی و اسلام ۱۸۹
- عرفی‌گروی و بازداری اسلام؛ گفت‌وگوهای در پیرامون تحول و تجدید ۱۹۲
- اسلام سیاسی میان اصولگرایان و عرفی‌گروان ۱۹۵
- کتابنامه ۱۹۹

مقدمه

بی‌تردید، در میان موضوعات بحث‌انگیز در جوامع اسلامی، مبحث دینی بودن حکومت - و نیز دیگر شئون زندگی جمعی و حیات اجتماعی - یا دنیوی، عرفی، علمانی و سکولار بودن آن، جایگاهی والا و فرازمند دارد. پیوند عمیق مردم این کشورها با اسلام، و اجتماعی و شریعت‌مدار بودن این دین از سویی، و تجربه خیره‌کننده غرب در ارائه الگوی نوینی از زندگی که یکی از پایه‌های اساسی آن، سکولاریزم است، از سویی دیگر، این مبحث را با اهمیت، و به یکی از چالش‌های جدی جهان اسلام تبدیل کرده است.

در جمهوری اسلامی ایران که از داعیه حکومت دینی - با الگوی مردمسالاری دینی - برخوردار است، این مبحث اهمیتی دوچندان یافته است. توجه جدی و روزافزون محافل و مجامع دانشگاهی، حوزوی و دیگر مراکز علمی و رسانه‌های جمعی به این موضوع، گواه این اهمیت و اهتمام مضاعف است.

بحث علمانی یا دینی بودن حکومت در کشورهای عربی نیز توجهات

بسیاری را برانگیخته است. آزمودن خلافت عثمانی در کنار هجوم داده‌ها و یافته‌های غربیان، در اواخر قرن نوزدهم و نیمه اول قرن بیستم، درستی و کارآمدی عرفی‌شدن حکومت و دیگر شئون اجتماعی را به یکی از دل‌مشغولیهای اساسی اندیشمندان جهان عرب تبدیل کرد. با پیروزی انقلاب اسلامی ایران و رشد اسلام‌گرایی در جهان اسلام که هدف اصلی خود را دستیابی به حکومت دینی قرار داده است، بار دیگر این بحث در کشورهای عربی اوج گرفت. بهترین گواه این رونق فزاینده، آثار و منابعی است که عربها در این زمینه به دست داده‌اند.

اشتراکات فرهنگی، سیاسی و دینی ما - ایرانیان - و عربها مقتضی آن است که آموخته‌ها و کاویده‌های همدیگر را به خوبی بشناسیم و در یک تبادل و تعامل فرهنگی سازنده و بالنده بتوانیم با شناختی درست از فرهنگ و تمدن اسلامی و بومی خود و نیز فرهنگ و تمدن غرب - یا غربی - به سازوکار و راهکارهایی مشترک یا نزدیک به هم دست‌یافته، جهت اعتلای فرهنگی و تمدنی خود بکوشیم.

این انگیزه و نبود تحقیقی جامع به زبان فارسی درباره سیر تحولات سکولاریزم در جهان عرب مرا بر آن داشت تا گامی - هرچند ناچیز - را در راه شناساندن این بحث به فارسی‌زبانان بردارم. از این فرصت استفاده می‌کنم و از حجت‌الاسلام والمسلمین سید ابوالحسن نواب، رئیس مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب و آقایان دکتر محمد ذبیحی مدیرت محترم مرکز تربیت مدرس دانشگاه قم، دکتر محسن جوادی، و دکتر سید محمد انتظام که مرا از مساعدت‌ها و راهنمایی‌های خود بهره‌مند ساختند، سپاسگزاری می‌نمایم.

مبحث سکولاریزم هم می‌تواند با نگاهی فرادینی، فراتاریخی و فلسفی مورد‌کنندوکاو قرار گیرد و هم می‌تواند با نگاهی تاریخی - سیاسی یا کلامی - فقهی بررسی‌شده شود. آنچه از این اثر انتظار می‌رود نگاهی است تاریخی به زمینه‌ها و نحوه شکل‌گیری اندیشه سکولاریزم در جهان عرب که مقطع زمانی نیمه دوم قرن نوزدهم بدین سو را دربرمی‌گیرد. اما، یک بررسی جامع نمی‌تواند ابعاد محتوایی و فلسفی این بحث را نادیده بگیرد. از این رو پیش از ورود به بحث تاریخی، تحلیلی معناشناختی و فلسفی از علمانیت - عمدتاً از منظر نویسندگان عرب - به دست خواهیم داد. در مرحله بعد، گزارش مختصری از تاریخ سکولاریزم در موطن اصلی آن یعنی مغرب زمین ارائه خواهیم کرد.

سپس نگاهی به فرآیند نواندیشی دینی از طهطاوی و خیرالدین پاشا تا شاگردان عبده خواهیم انداخت. پرداختن به این جنبش و چهره‌های نامدار آن، ناشی از نقشی است که اینان در شکستن فضاهاى بسته گذشته، نقد رفتارهای سیاسی حاکم به نام دین، و برداشتهای سنتی و ایستا از اسلام و آفتابی کردن معضلاتی چون چگونگی جمع کردن میان عقل و وحی، علم و دین، سیاست و دیانت و در یک کلام، اسلام و زمانه ایفا کردند. ما حتی اگر نظرگاه افراطی سلفیهای تندرو را که افرادی چون سید جمال‌الدین اسدآبادی و شیخ محمد عبده را دارای گرایشهای علمانی و شایسته انتقادهای شدید می‌دانند نپذیریم - که نمی‌پذیریم - اما نمی‌توانیم بستر سازی ناخواسته - و شاید اجتناب‌ناپذیر - اندیشه‌های اینان را برای اندیشه‌های سکولار نادیده بگیریم؛ زمانی که ذهنیتهای گذشته فرو می‌ریزد و معضلات نادیده گرفته شده تاریخی و فلسفی، درک

ویازشناساننده می‌شود، طبیعی است که اندیشه‌های شکوفاشده به راه‌حلهای و پاسخهای پیشگامان نواندیشی بسنده نکنند و هرکدام جست‌وجوگر راهی برای گریز از این تنگنا باشند؛ خصوصاً اگر پیشینیان در نظریه‌پردازی چندان موفق عمل نکرده باشند.

این فرآیند را به خوبی می‌توان در تحولات پس از پیروزی انقلاب اسلامی در کشور خود نیز بجویم و ببینیم. در ایران نیز پس از فروکش کردن هیجاناناشی از حماسه‌های انقلاب و دفاع شکوهمند، در نسل پرورش‌یافته در انقلاب دو رویکرد قوی - اما متفاوت با رویکرد بنیانگذار جمهوری اسلامی ایران - پا گرفت؛ رویکردی که پرسش را در تعلیمات امام خمینی دریافت، اما پاسخهای داده شده به آن پرسش را ناکافی دانست و در موضوع بحث‌انگیز دین و دولت قدم به قدم به مقوله عرفی شدن تقرّب جست و درحقیقت در ستیز دین و دنیا به محدود شدن قلمرو دین فتوا داد. و رویکرد دیگری که در نقطه شروع با رویکرد پیشین همراه بود و پاسخهای نواندیشان دینی را وافی و کافی نمی‌دانست، اما راه‌حل را در بازگشت به نگرشهای ماقبل «اصلاح و نواندیشی دینی» یافت و به صراحت یا به اشارت، منکر مقولاتی چون مردمسالاری دینی، فقاقت نواندیشانه و دینداری زمانه‌گرا شد.

توضیح این مقوله مقاله مستقل دیگری را می‌طلبد. آنچه در این مقال به کار می‌آید، توجه به این نکته است که پس از نواندیشی‌های سیدجمال و عبده، شاگردان آنها عموماً به یکی از این دو راه رفتند: علمانیت و سلفیت و تنها اندکی باقی ماندند که به دامان علمانیت نغلتیدند و در عین حال به سلفی‌گری نیز برنگشتند و همان راه اصلاحات دینی را که راه سید و عبده بود، پی گرفتند.

در ادامه این رساله به بررسی اندیشه‌های پیشگامان علمانیت به ویژه فرح آنطون و شبلی شمیل خواهیم پرداخت و فصلی مستقل را نیز به ماجرای کتاب علی عبدالرازق تحت عنوان الاسلام و اصول الحکم که اولین گام در راه علمانی کردن اسلام [= عَلْمَنَةُ الاسلام] بوده است، اختصاص داده‌ایم. در پایان نیز جهت آشنایی با دیدگاه‌های کنونی موافقان و مخالفان سکولاریزم در جهان عرب به عنوان نمونه به بازخوانی یازده کتاب که همه آنها در مقطع زمانی ۱۹۹۰ تا ۲۰۰۰ انتشار یافته‌اند پرداخته‌ایم. فصل اخیر را به نوعی می‌توان جمع‌بندی مباحث اصلی این اثر نیز تلقی کرد.

بجاست یادآور شوم که در بخش تحلیلهای معناشناختی و فلسفی از سکولاریزم از کتاب الأسس الفلسفیه للعلمانیة اثر عادل ضاهر و در بخش تاریخی از کتاب الفکر العربی فی عصر النهضة، اثر آلبرت حورانی و کتاب العلمانیة من منظور مختلف، تألیف عزیزالعظمه بهره بسیاری برده‌ام. همچنین در فصل مربوط به کتاب الاسلام و اصول الحکم اثر علی عبدالرازق، علاوه بر این کتاب از کتابهای معركة الاسلام و اصول الحکم اثر محمد عماره و نقض کتاب الاسلام و اصول الحکم اثر محمد خضر حسین بیشترین استفاده را کرده‌ام.

فصل نخست

تحلیل لغوی و معناساختی

سکولاریزم، عرفی‌گرایی و علمانیت

سکولاریزم: در زبانهای فرنگی بنا به تحقیقات تاریخی متفاوت سکولاریزم، اصطلاحات مختلفی شکل گرفته است. معروفترین اصطلاحی که به ویژه در کشورهای پروتستان رواج یافته، واژه Secularism است که برگرفته از واژه لاتینی Saeculum (به معنای نسلی از انسانها) می‌باشد. اما در کشورهای کاتولیک عبارت Laicite (لائیسیتیه که در زبان و فرهنگ کشور ترکیه به Laiklik تبدیل شده است) به کار می‌رود. این واژه از ریشه یونانی (Laos به معنای مردم و Laikos به معنای عامه مردم در برابر طبقه کاهنان و روحانیان) اشتقاق یافته است. در زبان آلمانی واژه‌های Weltlich و Veweltlichen به ترتیب در برابر «سکولار» و «سکولاریزاسیون» به کار می‌رود.

عرفی‌گرایی: در مورد برابر نهاده فارسی سکولاریزم قطعیتی وجود ندارد و همچنان نویسندگان و اندیشمندان ایرانی برای رساندن این مفهوم

از تعابیر متعددی چون دنیاپرستی و اعتقاد به اصالت امور دنیوی (بازارگاد در تاریخ فلسفه سیاسی)؛ غیر دین‌گرایی، نادینی‌گری (بازرگان در تاریخ آراء تربیتی در غرب)؛ دنیویت (محسن ثلاثی در کالبدشناسی چهار انقلاب)؛ نادینی (آرام در نقدی بر نوین‌گری)؛ جداانگاری دین و دنیا، عرفی شدن، دین‌زدایی و علمانیت (خرمشاهی در علم و دین)؛ این دنیایی و غیرمذهبی (بهداد در تکامل نهادها و ایدئولوژیهای اقتصادی)؛ این جهانی (فولادوند در آیا انسان پیروز خواهد شد؟)؛ گیتیانه [در برابر مینوی یا اخروی] (آشوری در از فیشته تا نیچه)^(۱) و عرفی‌گروی (مصطفی ملکیان در آثار مختلفش) بهره می‌گیرند؛ هرچند به نظر می‌رسد که اصطلاح عرفی شدن در برابر Secularization و عرفی‌گروی در برابر Secularism در حال تمکّن یافتن است.

مراد فرهادپور بر آن است که ترجمه سکولاریزاسیون به «جداانگاری دین از دنیا» به لحاظ محتوای مفهومی، دقیق و به لحاظ جوهر تاریخی، توخالی است. به نظر وی، در قیاس با واژه لاتینی Saecularis، اصطلاح ژرمنی Weltlich به معنای «این جهانی» دقیقتر و رساتر است، از این رو، اصطلاح Weltlichen یا «این جهانی کردن» نیز مترادف بهتری برای سکولاریزاسیون است.^(۲)

در نظر عبدالکریم سروش، علمی بودن یا علمی شدن دقیقترین ترجمه سکولاریزم است.^(۳)

۱. ماری بریجانیان، فرهنگ اصطلاحات فلسفه و علوم اجتماعی، ج ۲، ص ۷۸۰.

۲. کیان، شماره ۲۶، ص ۱۴.

۳. کیان، شماره ۲۶، ص ۶.